

"אם ישאלוני בעולם האמת למה לא הייתי כמשה רבנו, אדע מה להשיב, אולם אם ישאלוני למה לא הייתי זושא יסתתמו טענותיי".
(ר' זושא מהאנפולי)

מיצוי המצוי עיון בארבע דרשותיו של ר' שמלאי

פתיחה

מקורות רבים המבטאים רעיונות חינוכיים מפי חכמינו מצויים בספרות התלמודית והמדרשית¹. מדרשותיהם, מאמרותיהם ומהתייחסותם לאירועים שונים, בין שנאמרו לציבור הלומדים בין כותלי בית המדרש תוך כדי דיון בליבון סוגיה לבירור הלכה ובין שנאמרו מחוץ לבית המדרש באירועים שונים, ניתן ללמוד על התייחסותם לסוגיות, לרעיונות ולנושאים חינוכיים הלכה למעשה.

ענייני במאמר זה הוא לדון ולבחון ארבע מדרשותיו של ר' שמלאי בהיבטים החינוכיים המשתמעים מהם, לנסות לשזור חוט במחשבה הפסיכו-פדגוגית בין הדרשות. ר' שמלאי בנו של אבא², אמורא מהדור השני, נולד כנראה בעיר נהרדעא³ שבבבל ועלה לארץ ישראל, התיישב בלוד, עבר לגליל ושימש אצל רבי יהודה הנשיא⁴. הוא הגיע גם לאנטיוכיא שבסוריה והיה שם למורה הלכה⁵. ר' שמלאי נזכר פעמים רבות בעניינים שונים בתחומי ההלכה, האגדה והמדרש⁶. אלו הן ארבע דרשותיו שתידונה כאן:

דרשה א

"דרש ר' שמלאי:

למה הולד דומה במעי אמו?

לפנקס שמקופל ומונח ידיו על שתי צדעיו

שתי אציליו על ב' ארכובותיו

וב' עקביו על ב' עגבותיו

וראשו מונח לו בין ברכיו

ופיו סתום וטבורו פתוח,

ואוכל ממה שאמו אוכלת ושותה ממה שאמו שותה

1. אוסף מקיף של מקורות תלמודיים מהבבלי ומהירושלמי ליקט וערך אהרן בן דוד, לב אהרן, לקט מקורות על החינוך היהודי שבתקופת המשנה והתלמוד, הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, נתניה תשנ"ב.
2. ראש השנה כ ע"ב.
3. ירושלמי פסחים פ"ה ה"ג; בבלי פסחים סב ע"ב.
4. עבודה זרה לו ע"א.
5. ירושלמי פסחים פ"ה ה"ג; בבלי פסחים סב ע"ב.
6. ברכות לב ע"א; סוטה יד ע"א ועוד מקורות רבים. ראה גם דרשות שבמאמר זה.

ואינו מוציא רעי שמא יהרוג את אמו
וכיון שיצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח
שאלמלא כן אינו יכול לחיות אפילו שעה אחת,
ונר דלוק לו על ראשו
וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו...
ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותן הימים...
ומלמדין אותו כל התורה כולה...
וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסטרן על פיו ומשכחו כל התורה כולה...
ואינו יוצא משם עד שמשביעין אותו...
ומה היא השבועה שמשביעין אותו?
תהי צדיק ואל תהי רשע, ואפילו כל העולם כולו אומרים לך צדיק אתה – היה
בעיניך כרשע.
והוי יודע שהקב"ה טהור ומשרתיו טהורים
ונשמה שנתן בך טהורה היא,
אם אתה משמרה בטהרה – מוטב,
ואם לאו הריני נוטלה ממך?⁷

דרשתו של ר' שמלאי מעוררת שאלות שונות, שבאחדות מהן נתמקד: מהי המשמעות
לדימוי שהולד דומה במעי אמו "לפנקס שמקופל ומונח"? מהו הרעיון ב"נר הדולק לו על
ראשו וצופה ומביט מסוף העולם ועד סופו"? האמנם שדה הראייה הוא אין סופי, בלתי
מוגבל? לשם מה מלמדים אותו במעי אמו את כל התורה כולה, ועם צאתו לאויר העולם
בא מלאך וסטרן על פיו ומשכחו...?

"עץ יוסף" בוחן את דברי ר' שמלאי ומציג אחת מן השאלות שהצגנו לעיל: "ומלמדין
אותו כל התורה כולה וכו', ולכאורה מה התועלת בלימוד כיוון שמשכחין אותו? אך
יבואר על פי מה שכתב האלשיך על מה שאנו אומרים ותן חלקנו בתורתך **לפי שכל
הנשמות עמדו על הר סיני וקבלו כל אחד חלקו בתורה**. ולזה אמר בגמרא **יגעת ומצאת
תאמין, כאדם שמוצא אבדתו לפי שהוא חלקו**. ולכן אילו לא היו מלמדים אותו במעי
אמו לא היה יכול להגיע חלקו בתורתו אף על ידי יגיעותיו"⁸ (ההדגשות שלי – ר"מ).
בפוטנציה התורה מצויה באדם וחבויה בו, אין הוא יוצא לעולם כלוח חלק, ועל ידי
יגיעתו בה הוא יכול להוציאה מן הכוח אל הפועל.

"עץ יוסף" מבסס שם את דבריו ומסתייע באפלטון: "כמו שכתב אפלטון שלא יבין
האדם כלל בדברים אשר לא קדמה בהם שום ידיעה או מחשבה, אבל מה ששמע או ראה
כבר מעניניהם איזה רמז או הרהור ישוב ויזכרם ואם לא היה שוכח לא היה צריך
להתייגע ואם כך בטל שכר ועונש". ועוד, "שאיילו לא היה שוכח לא היה פונה האדם כלל
לעולם הזה והיה ממאס במשכיותיו. רק מחמת שכחה עולם כמנהגו נוהג"^{8א}.

"לכך **מלמדין אותו את חלקו במעי אמו**, זה נקרא כל התורה, ר"ל כל חלקי תורתנו,
ובצאתו לאויר העולם ישכח. ואחר כך – **על ידי יגיעותיו יכול למצוא אבדתו**. שמה
שראה ושמע שם יעשה רושם בקרב אדם בכח אף על פי שאינו בפועל, ולכן אם יאמר לך

7. נדה לעיב (אמנם אנו מוצאים בגמ' תיאור שונה מזה של ר' שמלאי, ראה נדה כה ע"א, וכן תוספתא,
בשם אבא שאול (נדה פ"ד ה"י). מעניין יהיה להשוות בין המקורות, ולא כאן המקום לכך.

8. "עץ יוסף", ביאור לאגדות שבתלמוד, חובר בידי ר' חנוך זונדל בן יוסף, מובא ב"עין יעקב".

8א. "עץ יוסף" לתנחומא, פרי פקודי, סימן ג.

אדם ייגעתי ולא מצאתי – אל תאמין שזה מן הנמנע⁹. מבין שאר הדברים שבהם דן "עץ יוסף", אנו למדים לענייננו "שהיגיעה והעמל בלימוד מביאים לתוצאות, על ידי יגיעה ועמל באים לידי ביטוי הטמון בכוח, בפנימיות, ומוצא אל הפועל"¹⁰.

גם הפירוש "עיון יעקב" מתייחס לשאלה למה מלמדים אותו את כל התורה כולה, ומשיוצא לאוויר העולם בא מלאך וסוטר ומשכחו את התורה. וכך הוא כותב:

"...יש לומר דלכך לומדין אותו כל התורה לפי סדר דס"ל דיצר הרע ניתן בו משעת יצירה ויהא הולד בועט במעי אמו ויוצא, לכך לומדין עמו כל התורה שיהא התורה תבלין ליצר הרע, וכמ"ש בחידושינו פרק חלק דף צ"א.¹¹ ולהכי כשיוצא לאוויר העולם משכח כל התורה, להכי באמת בועט ויוצא. ולמ"ד דיצר הרע ניתן בו משעת יציאה לידה, לכך למד במעי אמו כדי שיגיע אחר כך בתורה ויהא נח וקל על ידי סייעתא דשמיא לכוון דברי תורה על מכוונה כמו שלמד תחילה. והא דאמרינן טינא בר טינא, היינו אם משכח על ידי פשיעה, משא"כ מחמת אונס כזה ולכך משכח קודם יציאתו כדי שתהא הבחירה בידו לבחור בחיים ויהא שכרו כפול משא"כ אם יהא בהכרח בעל תורה מתחילת יצירתו"¹². נמצאנו למדים, שמראשית יצירת הוולד קיים כביכול מתח בין התורה המצויה בו, באדם, בכוח לבין יצר הרע שאף הוא נמצא, והתורה מהווה תריס בפניו, כלי נשק. "ולעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר הרע, אם נצחו מוטב ואם לא יעסוק בתורה"¹³. וכן: "אם פגע בך מנוול זה משכחו לבית המדרש, אם אבן הוא – נימוח"¹⁴. ועוד: "בראתי יצר הרע ובראתי לו תורה תבלין"¹⁵.

יוצא אפוא כך: מכיוון שיצר הרע שולט באדם כבר משעת יצירתו, ופעילותו מתחילה עם צאת הוולד ממעי אמו, צייד הקב"ה את האדם בכלי נשק – בתורה הקיימת בו בפוטנציה – והבחירה היא בידי האדם להשתמש בה, להוציאה מן הכוח אל הפועל, וכוחו של מי יגבר, כוח התורה או כוחו של היצר הרע. זה נתון בידי האדם: "רשות לכל אדם נתונה, אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק – הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע – הרשות בידו"¹⁶. וכן: "...ככה תפץ להיות האדם

9. במדרש תנחומא שם מתואר באריכות מה שקורה לאדם במעי אמו, כיצד מלאך יוצא אתו ל"מסעי" בעולמות השונים, לידתו ושלבים בחייו ובמיתתו.

10. ראה א"א אורבך, "חז"ל אמנות ודעות", ירושלים תשל"ו, עמ' 218-219. שם נידונים דברי ר' שמלאי ומקורות אחרים שבאותו עניין, כגון השיטה האפלטונית ואחרים.

11. הגמרא (סנהדרין צא ע"ב) דנה בין השאר בעניין יצר הרע: "אמר ליה אנטונינוס רבי: מאימתי יצה"ר שולט בו באדם, משעת יצירה או משעת יציאה? אמר ליה: משעת יצירה. אמר ליה: אם כן בועט במעי אמו ויוצא, אלא משעת יציאה. אמר רבי: דבר זה למדני אנטונינוס ומקרא מסייעו שנאמר (בראשית ד') 'לפתח חטאת רובץ'. המהרשי"א מקשה: "ויש להקשות מהא דאמרינן פ"ב דיומא הוא עוברה דארחא ביה"כ, אתאי לקמיה דר"מ, א"ל: לחישו לה ולא אלחישא, קרי עליה זורו רשעים מרחסי, מהא מוכח ששולט יצר הרע גם במעי אמו. ובהא יש ליישב דע"י אמו כי התם אפשר דשולט בו יצר הרע... דא"כ היה בועט ויוצא, אך קשה מהא דדרשינן גבי ייתרוצצו הבנים בקרבה" שהייתה עוברת על פתח עבודת כוכבים והיה עשו מפרסס לצאת וק"ל". "עיון יעקב" מביא על דברי הגמרא והמהרשי"א כך: "א"כ יבעוט במעי אמו ויוצא, ובאמת לפי מה דאיתא בנדה דף ל' שהתינוק לומד במעי אמו כל התורה כולה וכיון שבא לאויר העולם סטרו מלאך ומשכחו לק"מ, דלכך אינו בועט במעי אמו לפי שהתורה תבלין הוא ליצר הרע עד שראוי לצאת לאויר העולם בא מלאך ומשכחו כל התורה כולה על כן בועט ויוצא, והיינו דכתיב 'לפתח חטאת רובץ' כדאיתא שם בנדה, ובה מתורץ ג"כ קושיות מהרשי"א שהיה עשו מפרסס לצאת, כי גם במעלליו יתנכר נער שהיה פורק ממנו עול תורה במעי אמו".

12. ראה "עיון יעקב", והוא ביאור לאגדות שבתלמוד, חובר בידי יעקב ריישר ז"ל, מובא ב"עין יעקב".

13. ברכות ה ע"א.

14. סוכה נב ע"ב.

15. קידושין ל ע"ב.

16. רמב"ם, משנה תורה, הלכות תשובה, פרק ה הלכה א.

רשותו בידו וכל מעשיו מסורין לו ולא יהיה לו לא כופה ולא מושך, אלא הוא מעצמו, ובדעתו שנתן לו האל עושה כל שהאדם יכול לעשות"¹⁷.

הרב סולובייצ'יק מתייחס לדרשתו של ר' שמלאי, וכך הוא כותב: "איזה טעם יש בהוראת תורה לעובר, תורה שאינו מסוגל לקחת עמו, שיצא לאויר העולם? מדוע ללמד דבר שישכח עד מהרה? רבי שמלאי סובר לכאורה שכל יהודי נולד בנכונות ובהענות טבעית ללמוד תורה, יש חלק ונחלה בתורה, חלק שניטע בו לפני הלידה, ואף על פי שמשכיחין אותו ממנו הרי הוא נשאר בחביון נפשו ומצפה לרגע בו יעירוהו"¹⁸. על המחנך מוטל לדאוג לכך שמה שנשאר בחביון נפשו של הלומד ייחשף באמצעים המתאימים. וממשיך הרב: "באמצעות הלימוד וסביבה נוחה להתפתחות תלמידי חכמים הופכים בלימודם את הידיעה בכוח לידיעה חיה ממשית, אבל גם ליהודי הפשוט נשמר חלקו. יש מלומדים בקהל המסורה שתורתם מנוסחת היטב וגם ערוכה, אבל גם אחרים, חרף היותם מחוסרי השכלה תורנית, יש שהם מחוננים בחכמה תורנית אינטואיטיבית הנובעת מהשראה פנימית. משניטעו בלבותיהם היסודות הבסיסיים, הם מביעים דברי חכמה אלה שלא במודע, בצורה של מימרות ומשלים עממיים".

חידושו המעניין של הרב סולובייצ'יק הוא בהנחה ש"גם ליהודי הפשוט נשמר חלקו... יש שהם מחוננים בחכמה תורנית אינטואיטיבית". יש לדברים אלו משמעות חינוכית ממדרגה ראשונה. הבעת דברי חכמה יכולה לבוא לידי ביטוי אף שלא במודע דרך מימרות ומשלים עממיים. בהמשך מפתח הרב את הרעיון שהחכמה טמונה בחביון נפש האדם. באחרית ימיו הזהיר משה את בני ישראל "כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוך היום לא נפלאה היא ממך ולא רחוקה היא... כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבך לעשותו" (דבי לא יד).

"כאשר יהודי לומד תורה הוא חש שהיא הולמת את אישיותו הרוחנית, והוא מגיב על הלימוד באופן טבעי. זו פעולה של זכירה. של רכישה מחודשת, החזרת דברים אל פני השטח שנלמדו פעם והועלו עתה מתהום הנשית...".

במקום אחר מתייחס הרב סולובייצ'יק לדרשת רבי שמלאי וזו לשונו: "שאלה ברורה עולה בעקבות הדברים אם משכחו המלאך לתינוק כל התורה שלימדו על שום מה טרח בכלל ללמדו? גם התשובה ברורה: רבי שמלאי רצה להודיענו כי היהודי בלמדו תורה איננו עומד נוכח דבר מה זר וחיצוני אלא בפני דבר הקרוב ומוכר לו, דבר שכבר למד אותו בעבר וידיעתו אוחסנה בחביון זכרונו והייתה לחלק ממנו, הוא לומד למעשה דבר שהוא שלו, הלמידה הינה היזכרות בדבר מה מוכר"¹⁹.

וכאן הרב סולובייצ'יק מציין בהערת שוליים: "אנו נזכרים על-ידי עצם האסוציאציה הטרמינולוגית בתורת ההיזכרות של אפלטון". (מובאה מתורת ההיזכרות של אפלטון ציטטנו לעיל בהביאנו את ביאור הי"עץ יוסף").

היהודי הלומד תורה דומה לקרבנה של מחלת השכחה, המנסה לשחזר מתוך שברי רסיסים את העולם היפה שחוהו אי פעם. במילים אחרות: על ידי לימוד התורה שב האדם אל אישיותו העצמית, הוא מגלה את עצמו ומתקדם לעבר מציאות האני, מתוכננת, בהירה ודוברת. משעה שמצא את עצמו גאולה. הגילוי העצמי, מציאות האני

17. שם, הלכה ד; ראה עוד בפרק ה הלכה ב וכן במורה נבוכים חלק ג פרק נא.
18. הרב אברהם בית דין, פרקים במחשבת הרב – י"ד הלוי סולובייצ'יק, הוצ' המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, פרק ו, "עמקותה של חכמת עם יהודית", עמ' 47.
19. הרב יוסף דוד הלוי סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, ספריית אלינר, הוצ' המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, ההסתדרות הציונית העולמית 1982, פרק ד, "גאולה, תפילה, תלמוד תורה", עמ' 269.

וחשיפתו, מתן ביטוי לזהות העצמית, הם בעצם הוצאה מן הכוח אל הפועל של הטמון באדם, שהרי ר' שמלאי לימדנו שכבר במעי האם מלמדים אותו את כל התורה. נראה לי שדברי הראי"ה קוק מבטאים בצורה מסכמת את המשמעות החינוכית של דברינו עד כה. כך כותב הרב:

"כי הלא איננו מכירים את החינוך בתור בורא דברים חדשים בנשמת המתחנך, כי אם בתורת מפקח ומוציא מן ההעלם אל הגלוי ומן הכוח אל הפועל מה שהוא גנוז בו כוח, ושהוא גלוי באופן כלכלי בכללות האנושיות ובקבוצה ההיסטוריים והלאומיים וההתאמה של היחיד עם התרבות הכללית, בעומק עמקה – זוהי דרגתו הטבעית המוצלחת של החינוך"²⁰.

פן נוסף לעיונו נראה שוב בדברי הרב סולובייצ'יק בעניין מתן תורה, כשבני ישראל ענו "נעשה ונשמע". הרב שואל:

"מה הניע אותם לענות פה אחד ובלא היסוס: נעשה ושמע"²¹ על מנת להשיב על השאלה פותח הרב בהקדמה ביחס לאדם:

"התורה מלמדת כי בכל מעשה הבריאה היה האדם יחיד במינו, רק הוא נברא בצלם אלוקים. מהו האופי המיוחד והמבדיל, המציין את האדם וקובע את ההבדל בינו לבין בעלי החיים, הצמחים וכל יתר הברואים? איזו תכונה מיוחדת משקפת את צלם האלוקים שהיא מקור מעמדו של האדם ויקרו... אם יכולת החשיבה היא סגולת האדם, כיצד יכול הקב"ה לדרוש ממנו להתחייב מראש לקיים מצוות שטעם רבות מהן נעלם ממנו ויש מהן שעומדות בסתירה עם בינתו? אם כבודו ואנושיותו של האדם מושרשים בשכלו היתכן שהקב"ה יצווה לאדם חוקה, מצוה שהיא מעבר להבנה האנושית?... לדרוש מן האדם לפעול בלי הבנה משמע לצוות עליו להיות פחות אנושי ואילו ה' ברא את האדם במטרה שיהיה שונה, שיהיה אנושי".

אכן שאלה קשה הציב הרב, ותשובתו מתקשרת לעניין שבו אנו דנים – מימוש הפוטנציאל הטבעי הטבוע באדם. וזו לשונו:

"אנו נוטים אפוא לאמץ את גישתם של בעלי תורת הקבלה שלימדו, שלא שכלתנותו של האדם אלא רצונו העליון מהווה את הסגולה המיוחדת שמבדילה אותו מכל יתר הברואים. הרצון הזה מגיע להחלטות מבלי להיועץ בשכל, הוא במרכז אישיותו הרוחנית וביסוד מהותו אמיתית של האדם, שכלו הפרגמטי השוקל בעד ונגד הוא בעל דרגה נמוכה יותר באישיותו ונקרא הרצון התחתון המעשי. רוב ההחלטות המכריעות בחיי האדם נעשות בהסח הדעת ולפתע, כמענה על צו ראשוני פנימי... הן נובעות מחיובים פנימיים, משל לאור הבוקע לפתע מבפנים... ורוב ההחלטות החשובות ביותר בחיים – מגיעים אליהן בכח הברקות אינטואיטיביות בלי כל פניות אל השכל. פתאום אנו מתברכים בחדירה נוקבת וחדה ובתחושה של הכוונה הנכונה, לאחר מכן אנו פונים אל האינטלקט המעשי, כדי שיצדיק את ההחלטה, יישב סתירות ויתכנן את ההוצאות אל הפועל... אנו סומכים על הארה הפנימית שממנה תצא תשובה על שאלות שהן יסוד ועיקר בחיים, כל כמה שאתה מתרחק יותר מן המוחשי בכיוון אל המופשט, אתה נאלץ יותר ויותר לבקש הבהרה מפנימיות לבדך..."

יהודה הלוי בכוזרי הסביר זאת כך:

"לבחירי ברואיו הוא נתן עין פנימית נסתרת הרואה את כל הדברים כמו שהם בהווייתם הבלתי משתנית... מי שניחן מבריאתו בעין כזאת הוא הפיקח באמת והוא

20. הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, "קרבת אלוקים", מאמרי הראי"ה.

21. לעיל פריט 18, ושם עמ' 67-73.

רואה את שאר האנשים כעורים שעליו להנחותם ולהדריכם... עין זו היא אשר רואה צורות עצומות ונוראות המורות על אמיתות שאין בהן ספק" (הכוזרי, מאמר רביעי, ג). תגובתם של בני ישראל הייתה "נעשה ונשמע", משמע החלטנו לקיימה למעשה ואחר כך להבינה באמצעות השכל והתבונה. החלטה זו הייתה ביטוי לאמונה של הרצון העליון, הבנה אינטואיטיבית של הדבר שהוא בעל תוקף וצו השעה. העין הפנימית של האדם מסוגלת לראות חזונות נועזים כאלה, להתעלות מעל לשיקולים ארציים וחמרניים, מתוך "קבלה מרצון של מה שיש וצריך להיות...".

נראה לי שדברי הרב סולובייצ'יק דלעיל מבהירים ומאירים את דברי ר' שמלאי שבפתח מאמרנו.

באשר לדימוי של "נר דלוק לו על ראשו", במקורות רבים נמצא את "הנר" כסמל לנפש האדם או לתורה, ובראייה זו נבין את דברי ר' שמלאי. אך תחילה נעיין באחד המקורות המצביעים על סמליות הנר:

"אמר בר קפרא: 'הנפש והתורה נמשלו לנר. הנפש – שנאמר 'נר ה' נשמת אדם' (משלי כ כז), והתורה – שנאמר 'כי נר מצוה ותורה אור' (שם ו כז). אמר הקב"ה לאדם: נרי בידך ונרך בידך; ואת כביתה את נרי, אני מכבה את נרך" (דברים רבה ד). "נר ה' נשמת אדם' (משלי כ כז) – אמר הקב"ה: יהא נרי בידך ונרך בידך. ואיזה נרו של הקב"ה? זו תורה, שנאמר 'כי נר מצוה ותורה אור' (שם ו כז). מהו 'כי נר מצוה'? אלא כל מי שעושה מצוה הוא כאילו מדליק נר לפני הקב"ה והוא מחיה את נפשו שנקראת נר, שנאמר: 'נר ה' נשמת אדם'²². האור הפנימי, הנר הדלוק שרואה מסוף העולם ועד סופו, מתפזר וחודר לכול, והאור הוא סמל ודימוי לתורה ומצוי משעת יצירתו, עודו במעי אמו, והרי "אין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותם ימים", אף שבא מלאך ומשכחו את התורה, ובשכחה אין היעלמות, אין מחיקה, אלא הדברים קיימים בפוטנציה, אלא שבזמן מסוים נשכחו, כי הנר הדולק מפיץ אורו, ובו זמנית דועך ונמס, אך אין בדעיכה וההמסה היעלמות, החומר קיים.

תפקידו המרכזי של המחנך לסייע ב"איסוף החומר", בחשיפתו, בהעלאתו מנבכי הנשייה. את זאת יוכל לעשות ע"י פתיחת הפנקס, שהרי "למה הולד דומה במעי אמו? לפנקס שמקופל ומונח". יבוא המחנך ויעזור בפתיחת הפנקס וימצא בו את האוצר הטמון באדם עוד ממעי אמו, ויעזור לו להוציא מן הכוח אל הפועל, בצורה ובדרך המותאמת לכישוריו ונטיותיו של כל פרט ופרט.

נחתום את העיון בדרשת רבי שמלאי בדברי הראי"ה קוק הפונים אל המחנך לחזור אל המקור, אל "האני", ולמצות אותו. ואלה דבריו: "באים מחנכים מלומדים מסתכלים בחיצוניות, מסיחים דעה גם הם מן האני, ומוסיפים תבן על המדורה, משקים את הצמאים בחומץ ומפטמים את המוחות ואת הלבבות בכל מה שהוא חוץ מהם. והאני הולך ומשתכח, וכיוון שאין אני אין הוא, וקל וחומר שאין אתה"²³.

22. שמות רבה, פרשה לו.

23. הראי"ה קוק, אורות הקודש, צו.

דרשה ב

"דרש רבי שמלאי:

שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה,
שלוש מאות וששים וחמש לאוין
כמנין ימות החמה,
ומאתים וארבעים ושמונה עשה
כנגד איבריו של אדם"²⁴.

היה זה רבי שמלאי שדרש את מספר המצוות שנצטוונו, תרי"ג, ואף נתן טעם לדבר. דרשתו של רבי שמלאי מבוססת גם על המדרש שהקדוש ברוך הוא "לא הניח דבר בעולם שלא נתן בו מצוה"²⁵. עיון בדרשה זו מעורר שאלות רבות, ונתייחס כאן לשתיים מהן: (1) מה ראה לנכון רבי שמלאי לקבוע את מניין המצוות כמניין איברי האדם וכמניין ימי החמה?

(2) האם יש קשר בין דרשה א לדרשה ב?

נתייחס תחילה לסיפא של הדרשה, רמ"ח מצוות כנגד איברי האדם, זאת למה? על מנת להשיב נחזור לעינין בדרשתו של רבי שמלאי שבה פתחנו את מאמרנו, הוולד במעי אמו דומה לפנקס שמקופל ומונת, וב"פנקס" זה טמונים אוצרותיו, יכולותיו וכוחו, ומשנפתח הפנקס נחשף הטמון, כך משיוצא הוולד ממעי אמו ומתיישרת צורתו, צורת אדם, ככל איבר ואיבר טמונים בו הכוח והיכולת לקיים מצווה ייעודית וייחודית לו, ומתפקידו של כל איבר להוציא מן הכוח אל הפועל את המצווה הייעודית וייחודית. ביסוס לדימוי, לעניין זה, נמצא בדברי רבי אדא:

"אמר רבי אדא: רמ"ח מצוות עשה יש בתורה כמנין איברין שבאדם, ובכל יום ויום צועקים על האדם: עשה אותנו שתחיה בזכותינו ותאריך ימים. וש"ס"ה מצוות לא תעשה כמנין ימות החמה, ובכל יום ויום שהחמה זורחת עד שהיא שוקעת צווחת ואומרת לאדם: גוזרני עליך במי שהגיע ימיך ליום הזה, אל תעבור בי את העבירה הזאת ואל תכריע אותך ואת העולם כלו לכף חובה. הרי תרי"ג מצוות..."²⁶.

שלמותו של כל איבר באדם באה אפוא לידי ביטוי במימוש המצווה המוטלת עליו וטמונה בו, ומתפקידו של המחנך לסייע, לעזור במימוש זה, בפתחת אותו "פנקס" שבו טמונה היכולת²⁷.

24. מכות כג ע"ב.

25. תנחומא, פרשת שלח, אות טו (מהד' בובר, כח).

26. תנחומא, פרשת כי תצא, סי' ב. רש"י (מכות כג ע"א) כותב: "רמ"ח מצוות עשה, דכל אבר ואבר אומר לו עשה מצוה, שסי"ה מצוות לא תעשה שמוזהרים עליו בכל יום ויום שלא יעבור".

27. המשנה (אהלות א ח) מציינת בפירוט את מספר האיברים ומיקומם: "מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם: שלשים בפיסת הרגל, ששה בכל אצבע, עשרה בקרסול, שנים בשוק, חמשה בארכובה, אחד בירך, שלשה בקטלית, אחת עשרה צלעות, שלשים בפיסת היד, ששה בכל אצבע, שנים בקנה, שנים במרפק, אחד בזרוע, וארבעה בכתף, מאה ואחד מזה ומאה ואחד מזה, ושמונה עשרה חוליות בשדרה, תשעה בראש, שמונה בצואר, ששה במפתח הלב, חמשה בנקביו".
ראה עוד פרק "מנין המצוות, סיווגן והערכתן" אצל א"א אורבך, חז"ל אמונות ודעות, עמ' 301-304.

דרשה ג

"אנכי ה' אלוקיך –
המינים שאלו את ר' שמלאי.
אמרו לו:
אלוהות הרבה יש בעולם.
אמר להם:
למה?
אמרו לו:
שהרי כתוב: 'השמע עם קול אלקים' (דברים ד לג).
אמר להם:
שמה כתוב 'מדברים' אלא 'מדבר' (שם).
אמרו לו תלמידיו:
ר', לאלו דחית בקנה רצוץ, לנו מה אתה משיב?
חזר ר' לוי ופירשה. אמר להם:
'השמע עם קול אלקים' כיצד?
אילו היה כתוב 'קול ה' בכחו' לא היה העולם יכול לעמוד, אלא 'קול ה' בכח',
בכח של כל אחד ואחד, הבחורים לפי כחן והזקנים לפי כחן
והקטנים לפי כחן.
אמר הקדוש ברוך הוא לישראל:

לא בשביל ששמעתם קולות הרבה תהיו סבורין שמא אלוהות הרבה יש בשמים,
אלא תהיו יודעים שאני הוא ה' אלוקיך שנאמר 'אנכי ה' אלוקיך'²⁸.

לדרשה זו שני חלקים ברורים, שתי שיחות: האחת עם המינים, והשנייה עם
התלמידים. שתי השיחות הן באותו נושא. נשאלה שאלה וניתנו שתי תשובות שונות.
למינים משיב ר' שמלאי כפי שהשיב, ולתלמידים תשובה שונה. "חזר ר' לוי ופירשה".
נבחן את התשובה לתלמידים. אגב, מהשיחה עם התלמידים ניתן לחדור במידת מה
לאופי, לאקלים החינוכי, לאינטראקציה, שבין התלמידים לבין רבם. הם פונים: "רבי,
לאלו דחית בקנה רצוץ, לנו מה אתה משיב?"²⁹.

התלמידים שמעו את תשובת רבם למינים, הם עמדו ושתקו, אך לא הרפו. שמא
שאלת המינים הטרידה אף אותם, ותשובת רבם לא סיפקה אותם?! תשובת רבם מובאת
בשם ר' לוי: אילו היה כתוב 'קול ה' בכחו' לא היה העולם יכול לעמוד, אלא 'קול ה' בכח'
בכוח של כל אחד ואחד, הבחורים לפי כוחן והזקנים לפי כוחן והקטנים לפי כוחן. רד"ל
מפרש במקום: "כל אחד ואחד לפי ערך כח השגתו, שלא תצא נפשו בדברו עמו יותר מכפי
כוח השגתו"³⁰. בעל הפירוש "יפה תואר" על המדרש במקום כותב: "...והתלמידים לא
התפייסו בזה, לכן השיב להם כי קול אחד היה, המתפרד לקולות רבים כפי כוחות
השומעים"³¹.

28. שמות רבה, פרשה כט א.

29. ר' שמלאי ידוע כמי שהתווכח עם המינים. ראה בראשית רבה ח ט. אף שם אנו מוצאים את אותה
לשון: "אמרו לו תלמידיו לאלו דחית בקנה ולנו מה אתה משיב...". עיין בירושלמי ברכות, ריש פרשה
הרואה.

30. שמות רבה כט. עיין רד"ל, רבי דוד לוריא מביחאו, ביאור על מדרש רבה.

31. שם פירוש על המדרש, "יפה תואר" לר' שמואל אשכנזי.

המשמעות החינוכית-דידקטית תהא אפוא כך: על מנת שתתרחש למידה משמעותית יש צורך שדרך הלמידה תותאם ללומדים על פי סגנונות הלמידה השונים שבקרב הלומדים. ההכרה בשונות היא הנחה בסיסית בכל תהליך הוראה ולמידה, "כפי כוח השגתו" של כל אחד ואחד, "וכפי כוחות השומעים", התחשבות ביכולת ההשגה וכישרון הקליטה, השונה מאחד לשני.

דרשה ד

"דרש ר' שמלאי:

מפני מה נתאוו משה רבינו ליכנס לא"י,

וכי לאכול מפריה הוא צריך,

או לשבוע מטובה הוא צריך?

אלא כך אמר משה:

הרבה מצוות נצטוו ישראל

ואין מתקיימין אלא בא"י,

אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידי³².

דרשה זו היא המשך של דיון ארוך בעניין מותו וקבורתו של משה, והפרשנים נושאים ונותנים בה בדרכים שונות.

נראה לי שדרשה זו משלימה את המחשבה הפדגוגית-פסיכולוגית של ר' שמלאי, שבה פתחנו את מאמרנו, ונוכל לומר "מפני מה נתאוו משה ליכנס לארץ ישראל? ... הרבה מצוות נצטוו ישראל ואינם מתקיימים אלא בארץ ישראל". רק בארץ ישראל יכול היהודי לממש את הטמון והגלום בכוח של כל אחד מאיבריו, שהרי כך לימדנו ר' שמלאי (עייני לעיל דרשה ב), ומשה רצה להוציא מן הכוח אל הפועל את קיום כל המצוות ולממש את שלמותו של כל איבר ואיבר.

נחתום את עיוננו בדברי מרן הרב קוק, הפונים אל המחנך בעיקרון פסיכו-דידקטי יסודי ומתקשרים לדעת ר' שמלאי בדרשות הנ"ל. ייטיב המלמד ויעשה הכול לחשוף את כישוריו, טבעו ונטיותיו של הלומד על מנת להתאים לו את הדרך שבה ילמד למען התפתחותו הטבעית, כפנקס הנפתח. סטייה מעיקרון יסודי זה יפריע ויבטל התפתחות זו. וזו לשון הרב:

"ישנם שיצאו לתרבות רעה מפני שבדרך לימודם והשלמתם הרוחנית בגדו בתכונתם האישית המיוחדת. הרי שאחד מוכשר לדברי אגדה, ועניני ההלכה אינם לפי תכונתו להיות עסוק בהם בקביעות, ומתוך שאינו מכיר להעריך את כשרונו המיוחד הוא משתקע בעניני הלכה, כפי המנהג המורגל, והוא מרגיש בנפשו ניגוד לאלה העניינים שהוא עוסק בהם, מתוך שהשתקעות בהם אינה לפי טבע כשרונו העצמי. אבל אם היה מוצא את תפקידו וממלאו, לעסוק בקביעות באותו המקצוע שבתורה, המתאים לתכונת נפשו, אז היה מכיר מיד שהרגשת הניגוד שבאה לו בעסקו בעניני ההלכה לא באה מצד איזה חסרון בעצמם של הלמודים הקדושים והנחוצים הללו, אלא מפני שנפשו מבקשת מקצוע אחר לקביעותה בתורה, ואז היה נשאר נאמן באופן נעלה לקדושת התורה, ועושה חיל בתורה במקצוע השייך לו, וגם עוזר על ידי אותם שידם גוברת בהלכה, להטעימם בלימוד, והוא

32. סוטה יד ע"א.

מתבגר נגד טבעו, תיכף כשנפתחים לפניו איזה דרכים של הפקר הוא מתפרץ ונעשה שונא וער לתורה ולאמונה, והולך מדחי אל דחי, ומהם יצאו מה שיצאו מבני פריצי עמנו המתנשאים להעמיד חזון ולסמות עינו של עולם – ובחלוק המקצועות השונים בסדרי הלימוד, לפי התכונות הנפשיות השונות, יש מי שנטייתו חזקה לחכמות מיוחדות, שגם הוא צריך ללכת לפי נטיתו הפנימית, ויקבע עתים לתורה, וזה וזה יעלה בידו, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ... ובכלל הדבר תלוי לפי התכונה וטבע הנפש של כל אחד ואחד³³.

סיכום

- את זאת למדנו מעיון בארבע מדרשותיו של ר' שמלאי:
- א. יש חוט מקשר בחשיבה הפסיכו-דידקטית של ר' שמלאי.
 - ב. בכל אדם טמון פוטנציאל שנמצא בו עוד במעי אמו.
 - ג. בהתערבות חינוכית נאותה ניתן להוציא את הטמון מן הכוח אל הפועל ומן ההעלם אל הגלוי.
 - ד. קיימת שונות בין בני אדם בכוח ההשגה, כוח השמיעה. יש להכיר את השונות, יש להתאים דרכי למידה והוראה לציבור הלומדים ולראות בהם מרכז העשייה החינוכית. אין כוחו של זה דומה לכוחו של זה.
 - ה. יש להאמין בלומד שהוא בעל יכולת, נטיות, כישורים, שהרי "לימדו אותו כל התורה כולה עוד במעי אמו", וחוסר הצלחתו אינו מעיד על יכולתו, אלא אולי על אלה שמופקדים לעזור, לסייע לו לחשוף, לגלות, לשחרר ולמצות את הפוטנציאל שבו – למצות את המצוי.

33. הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, אורות התורה, עמ' כז. עיין עוד בפירושו של רש"י הירש לתורה על הפסוק "ויגדלו הנערים" (בר' כה כז), ודבריו שם מצטרפים לרעיונות שבהם דנו.